Dünya- Kurmak

Eylem ve Değişim

Prof. Dr. Nadim Macit

ÖTÜKEN

Nadim Macit; Erzurum'un Oltu ilçesine bağlı Özdere köyünde dünyaya geldi (1958). İlköğrenimini aynı köyde, ortaöğrenimini Erzurum İmam-Hatip Lisesi'nde tamamladı (1978). Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni bitirdi (1984). Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde öğretmen olarak çalıştı (1985-1991). Bu süre içinde Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisans ve doktora yaptı. Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Bilim Dalı'na yardımcı doçent olarak atandı (1992). 1995'te doçent oldu. Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi'ne geçiş yaptı (1997). 2001 yılında profesör oldu. Çalıştığı ilahiyat fakültesinin dekanlığına atandı (2002–2005). YÖK İlahiyat Danışma Komisyon Üyeliği yaptı (2003–2004). 12.09.2008 - 24.04.2009 tarihleri arasında TUSAM danışmanlığı görevini sürdürdü. Şu an Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler bölümünde öğretim üyesidir. Evli olup, üç çocuğu vardır. Arapça ve İngilizce bilmektedir.

Kelam, Uluslararası İlişkiler ve Din, Din ve Siyaset üzerine yayımladığı birçok makale ve kitabı bulunmaktadır. "Postmodern Dünya, Din ve Diplomasi", "İslamcı Otoriter Zihniyetin Arkeolojisi" ve "Teo-Strateji Nedir" konuları üzerinde çalışmaktadır.

İçindekiler

Önsöz 11

Giriş 15

Birinci Bölüm
Eylem ve Değişim:
Temeller ve Sorunlar

I.1. Eylem ve Değişimin Teolojik Bağlamı 29
A- Din, Gelenek ve Yorum 29
B- Gelenek, Değişim ve Tecdit 35
I.2. Eylemin İki Esası: Akıl ve Bilgi 54
I.3. Fikrî Temeller ve Sorunlar 77
A- Dinî İfadelerde Görülen 'Lâfzî Çelişkiler'. 77
B- Vahiy Öncesi Kültürün Etkisi 85
C. Cevher-A'raz Kuramı: Varlığın Bilgisi ve Yorumu 91
D. Kapalı ve Hiyerarşik Dünya Tasavvuru 114
E. Her An Yaratılma ve Süreklilik 122

İkinci Bölüm
Eylem ve Değişim:
Tanımlar ve Sınırlar

II.1. Davranışın Anlamı ve Açıklanması: Fiil 133
II.2. Eylemde Tercihi Gerektiren Sıfat: İrade 154
II.3. Eylemde Bulunma Gücü: Kudret 165
II. 4. Eyleme İlişkin Güç: İstitaat 177
II.5. Etkileşim ve Dönüşüm Yoluyla Eylem: Tevlid 183

Üçüncü Bölüm
Ahlâkın Temeli:
İrade Hürriyeti ve Değer

III.1. İrade Hürriyeti ve Değer 193
III. 2. Değerlerin Fikrî ve Amelî Bağlamı 198
III.3. Bilinçli Tercih: Doğru Değerlendirme Yapmak 218

Dördüncü Bölüm
Değişimin Teolojik Engelleri

IV. 1. Bilgi Kuramı: Dil, Mantık ve Tarih 231
IV. 2. Arınma Eksenli Eylem: Bağlanma 246
IV. 3. Siyasî Engel: Belirleme ve Baskı 270
IV. 4. Atomik Yaklaşım: Dinî İfadeleri Parçalama 300

Sonuç 315

Seçilmiş Kaynakça 317

Sevgili Eşim Yüsra'ya

Önsöz

İslâm düşüncesinin akılcı damarını temsil eden kelamcılar/teologlar; irade hürriyeti meselesini İnsan Fiilleri (Ef'âl-i İbâd) başlığı altında tartışırlar. Biz, insan fiilleri meselesini "Dünya Kurmak: Eylem ve Değişim" başlığı altında tartışacağız. Çünkü tartışmak istediğimiz esas mesele: Teologların* insan fiilleri başlığı altında ürettikleri düşünce sisteminden bir eylem felsefesi, özgürlük anlayışı üretmenin imkânını sorgulamaktır. Eylemin/özgürlüğün kısıtlandığı/çarpıtıldığı bir dünya tasavvurunun yaşanabilir bir dünya inşa etme yeteneği zayıf olduğu için "İslâm dünyasının durumunu" bu açıdan okumak önem arz etmektedir.

Fert ve toplumun benliğini aşan "bilinçli eylem" dünya kurmanın ve dünyayı değiştirmenin temelidir. Keza bireyin ve toplumun yaptığı *işler/eylemler* o bireyin ve toplumun kimliğini oluşturur. Bir başka deyişle fert, kendisini fiillerinde seyreder. Toplumlar ve milletler de. Bu yönüyle *tarih, milletlerin aynasıdır.* Öyleyse *kelamcılar/teologlar fertlerin, toplumların ve milletlerin kimlik oluşturma ve tarih kurma yeteneğini* hangi esaslara dayalı olarak açıklarlar? Fertlerin, toplumların ve milletlerin kaderlerini, yükseliş ve düşüşlerini nasıl izah ederler, sorularının cevabını aramak önem arzetmektedir. Mezkûr iki sorunun cevabı, söziş, zihin-amel ve akıl-eylem arasındaki ilişkide saklıdır. Peki, klasik İslâm düşüncesinde eylem-değişim ilişkisinin teolojik bağlamı nedir? Bu sorulara cevap verebilmek için ilk aşamada klasik teolojinin eylem-değişim anlayışını belirlemek ve tartışmaya açmak gerekmektedir.

---

* Batı düşünce geleneğinde theology, ilahiyat ve tanrıbilim karşılığında kullanılır. İslam düşüncesi açısından dinî ilimlerin tümü ilahiyat kapsamına girer. Kelam İlmi özel anlamda Allah'ın zatı, sıfatları ve fiillerinden bahsettiği için tanrıbilim şeklinde adlandırılabilir. Teoloji kavramının tanrıbilim karşılığında kullanılmasını esas alarak metin içinde 'kelamcılar' yerine teologlar kelimesini kullanmayı tercih ettik.

Klasik teoloji; ilmî-fikrî içeriğini vahyin yorumundan, biçimini tarihî ortamdan alır. Bu nedenle her düşünce sistemi gibi baskın düşünce akımlarının ve kültürel yapıların etkilerini taşır. Fikrî ve kültürel etkilere, insan fiilleri/irade hürriyeti üzerine yapılan yorumlarda da rastlanır. Yorumlama eylemi, bir nehir gibi tarihin içinde akıp gider. Her tarihî dönem kendi ruhunu kavramlar yoluyla yansıtır. Öyleyse içinde bulunduğumuz çağda bu konuyu, *dünya kurmak, eylem ve değişim* başlığı altında tartışmamız tarihin etkin ufku ile buluşmayı sağlar.

Tartışmayı amaçladığımız konuları şöyle sıralayabiliriz;

• Teologların insan fiilleri konusunda yaptıkları çözümlemelerinden bir eylem felsefesi çıkarılabilir mi?

• İslâm düşüncesi, şu veya bu ölçüde biçimini tarihten aldığına göre, Kur'ân'ın insan iradesine, dolayısıyla eylemin anlamına ve alanına yönelik ifadelerini bu çerçevede tartışmak ne kadar anlamlıdır? Klasik anlayışa dayalı olarak insan fiillerini sadece varlık düşüncesi açısından tartışmak yeterli midir? Böyle bir tartışma ile insan-dünya kurma ilişkisi üzerine sürdürülebilir bir düşünce üretebilir miyiz?

• İnsan fiilleri konusunda teologların dayandıkları fikrî temellerden bir insan hakları öğretisi, bir özgürlük felsefesi çıkarılabilir mi?

İslam'ın erken döneminde iç ve dış etkilere ve gerilimlere bağlı olarak gündeme gelen irade meselesi daha çok siyasî bağlamda tartışılmıştır. Daha sonraki süreçte yapılan sistematik tartışmaların arka planını oluşturan fikrî ve siyasî temel ise biçimini; belirlenmiş, kapalı ve hiyerarşik âlem anlayışından almıştır. Öyleyse insan, iktidar ve tabiat arasında kurulan ilişkinin fikrî niteliği ve tarihî bağlamı değiştiğine göre klasik dünya görüşünün aynen korunması ve tekrarlanması ne anlama gelmektedir?

İnsan fiillerinin tartışmaya açılması ve yorumu; İslâm düşüncesinin tarihte bıraktığı izi gösterir. Bir inancın ve değer sisteminin insana yüklediği anlam, belirtilen tarihî izde saklıdır. Bu o kadar önemlidir ki İslâm dünyasının çöküşü ve yeniden kuruluşu aynı sorunla bağlantılıdır. Çünkü gelenek, yorum ve değer ilişkisinin değişimdeki yerini ve etkisini belirlemeden günümüzü konuşmak çok zordur. İşte bu sebeple eylem-değişim anlayışının iç mantığını ve tarihî alana ilişkin yorumunu ve bunun değişimle ilişkisini belirlemek; meselenin fikrî dayanaklarını

göstermeye ihtiyaç duyar. Belirtilen çerçevede şu iki sorunun cevabını aramak önem arzetmektedir;

- Geleneksel teolojik düşüncenin dayandığı fikrî temeller nelerdir?
- Eylemin teolojik yorumu tarihsel olarak ne anlama gelmektedir?

Esasen herkes kendi tarihini konuşmakta ve kendi tarihini sırtında taşımaktadır. Öyleyse asıl mesele, İslâm'ın tarihî süreçte anlaşılmadığı değil, kendi bağlamı içinde anlaşıldığı ve o bağlam içinde anlamlı olduğu sorunudur. Anlamayı oluşturan kültürel evren değiştiği zaman anlama da değişmektedir ve bu husus çok değişik etkilerle içiçedir. Tarihî süreçte İslâm'ın anlaşılmadığı ve bu nedenle de Kur'ân'a dönüşün gerekli olduğunu ileri sürenlerle tarihî bilgileri bugüne aktararak meseleleri çözdüğünü düşünenler arasında hiç bir fark yoktur. Her ikisi de kaba bir gözlemden ibarettir ve iki konum arasındaki mesafeden yararlanmaktadır. Daha açık bir deyişle bu, faydacı ve güncel ilgilerle inşa edilmiş söz yığınıdır. Çünkü birinci anlayışa göre tarih hurâfe yığınıdır, Müslümanlar ise bu hurâfenin hâmileridir. İkinci anlayışa göre ise yorumu belirleyen tek unsur dil ve dilin beyanıdır. Dolayısıyla dinî lafızların ilk anlamına ulaşmak ve onu çevirmek her zaman için geçerli ve yeterlidir. Yani her ikisi de lafızcıdır ve sosyolojik süreçleri ihmal eden yaklaşım biçimidir.

Sıraladığım sorunlar çerçevesinde diyebiliriz ki bu çalışma, eylem-değişim ilişkisinin farklı yorumlarını ve bunların dayandıkları aklî ve naklî delilleri dikkate alarak, geleneğin ördüğü hiyerarşik dünya görüşünün eleştirisini ve yeniden yorumlanmasını amaçlamaktadır. Bunu yaparken dinî ifadelerin sözel çerçevede okunmasını değil, belli varsayımlara ve öncüllere dayalı metodik bir yorumu öncelemektedir. Ayrıca bu çalışma, geleneği bir veri alarak yeni bir anlayış geliştirmeyi amaçlamaktadır. Çünkü ülkemizde birçok çalışmanın problem edindiği bu konu; *imaj oluşturmanın* ötesinde bir anlam taşımıyor. İki bilgi bloğu arasında sıkışmanın yansıması, fikrî çatlağa ve belirsizliğe yol açmaktadır.

Bu çalışma *kutsal değerler altında saklanan masum görüntülü anlayışın* dışlayıcı ve baskıcı yüzünü derinden hissettiğim yılların bir ürünü olarak daha önce Eylem-Değişim İlişkisinin Teolojik Yorumu/Dünya Kurmak: Eylem ve Değişim adlarıyla yayımlandı. 11 Eylül hadisesinin

ardından yeni jeo-politik düzenlemeye tabi tutulan İslâm coğrafyasında yükselen özgürlük ve demokrasi seslerinin altında akıtılan kanının tezimizi doğrulaması nedeniyle çalışmayı yeniden gözden geçirdik. Daha anlaşılır bir dille üçüncü baskısını hazırladık. İhtimam gösterdiğim bu çalışmanın üçüncü baskısı Ötüken Yayınları tarafından yapılacaktır. Bundan onur duyduğumu belirtmek isterim. Ayrıca Ötüken yayınevinin yetkililerine özellikle yayınevinin editörü Kadir Yılmaz'a teşekkür ediyorum.

Evet, bu çalışma *isyanın ve kaygının* ezdiği ve olgunlaştırdığı bir dönemin ürünüdür. Belki hatalarla örülmüş, ancak hiçbir hiyerarşiye boyun eğmemiş bir hayatın trajik duygusu içinde beslenen tenezzülsüz tavrın kendini arayışıdır. Eksikliklerim ve yanılgılarım hakkı ararken düştüğüm yanlışlığın bir eseridir. Gayret bizden yardım Allah'tandır.

Prof. Dr. Nadim MACİT
21 Eylül 2015
Bornova/İZMİR

Giriş

Allah'ın hoşnut olduğu kişi, insanların toprağını süren
iyi çiftçidir. Buna karşılık, çift öküzüne ve güneşe yıkıcı
bir gözle bakan adam var ya, işte o benim sözümü öldürür.
Hayatı, gücü kötüye kullanmada arayan,
iktidarı para kazanmak için arzulayan var ya.
Onlar ruhlarını da yıkarlar, dünyayı da mahvederler.
Fakat kötülükle ele geçirilen krallık yok olacaktır.
Onların serbestçe zulüm yapmalarına
kim mani olacaktır?

Zerdüşt

TARİHÎ KIRILMAYA uğrayan toplumlarda hep felaketler üzerinde durmak, fikrî bakışı fizikî ve manevî yaralar üzerinde yoğunlaştırmak değişmez bir davranış biçimidir. Farklı bir kültürel dünya ile yüzyüze gelmek bazen çekinme, şaşkınlık, güvensizlik, kin ve âcizlik gibi fiilî tepkilere, bazen kendini küçük görme ve özür dileme şeklinde tezahür eden şatahata, bazen de kendini oyalamanın en aldatıcı veçhesi olan tarihe sığınmaya sürükler. Bu tutumların içerisinde en onarılmaz ve iflah olmaz olanı, hiç kuşkusuz, tepkisel davranışın tabiatına bağlı olarak üretilen dile ayak uydurmaktır.

Çağdaş İslâm düşüncesi belirtilen anlamda fikrî tepkilerin tarihidir. Bunun tarihî dipnotu anlama kavuşturulmamış kavramlar ve sıradan sloganlardır. İslâm kültürünün ve toplumsal düzeninin sarsıldığı ve yeni arayışların başlangıç noktası olan Tanzimat'tan bu yana büyük bir ekseriyetle modernleşmeci projelere karşı Müslüman düşünürlerin fikrî tutumları, tepki ve savunma merkezlidir. Böyle olmasının değişik sebepleri olmasına karşın *fikrî yozlaşmanın* önemli bir etken olduğunu vurgulamamız gerekmektedir. Modernleşmenin sacayaklarından biri olan *ilerleme - kader* arasında kurulan olumlu ya da olumsuz bağ, *tarih dışı/çapraz düşünüşün* boyutlarını gösterme bakımından çarpıcı bir misaldir.

Modern düşüncenin doğup geliştiği kültürel evrende ilerleme din karşıtı söyleme eşlik ettiği için, bunun, İslâm toplumuna konsoloslar, bürokratlar, gazeteciler ve azınlıklar aracılığıyla taşınma biçimi de aynı şekilde seyretmiştir. Ekonomik ve teknolojik gelişme karşısında acze düşen İslâm dünyası, içinde bulunduğu durumu aşmak için ilerleme kavramının büyülü dünyasına gözü kapalı katılarak mevcut bilgiyi hiçbir zihnî süzgece tâbi tutmadan kopyalama

yoluna gitti. Modern düşüncenin inşa ettiği güç karşısında sendeleyen İslâm dünyası yüzyüze geldiği sorunun felsefî arka planını anlama çabasından daha çok, kendini savunmak için belirtilen gücü elde etmenin yollarını aradı ve halen aramaktadır.

Aydınların, ilerleme meselesine ilişkin olarak yönelttikleri sorular ve verdikleri cevaplar toplumsal düzlemde aldıkları duruşu çok net olarak ele vermektedir. Öyle ki ilerleme fikri; İslâm'ı terketmek, *tarihin belli bir dönemini yok saymak, Asr-ı Saadet'e ve Kur'ân'a dönmek* gibi başlıklar altında kendini açığa vurur. Tarihsizliği yeğleyen, tarihi hurâfe parantezine alan, Müslümanları hurâfenin öznesi gören bu anlayış mevcudu gerçek kabul eden ve ona uygun yorum yapmayı çözüm olarak gören bir yaklaşımdır. Kur'ân'a ve Asr-ı Saadete dönmek şeklinde dile getirilen anlayışlar, gücünü geleneksel olgularla modern olgular arasındaki farka vurgu yapmaktan alır ve bu vurgudan beslenirler. Kur'ân'a dönmek elbette güzel, fakat bu tarzda kullanımı modern düşüncenin ürettiği anahtar kavramları Kur'ân'a onaylatma eğilimini ifade etmektedir. Böyle bir yargıdan hareket eden birçok Müslüman düşünürün araştırmalarında XIX. yüzyılın ilerici entellektüel ruhu, yenilikçi görünüşün izleri ve katı olguculuğun *kör noktaları* kendini bütünüyle açığa vurmaktadır.

Toplumu hurâfenin öznesi gören aydınlar *din terakkiye manidir* görüşünü gündeme getirirler. Fikrî geç kalmışlığın masumiyetini yaşayanlar ise aynı anlayışı tersine çevirirler. Sahte bilinç üzerine oturtulan ikinci görüşü savunanlar, bilimsel bilgiyle dinî bilgi arasında mantıkî bir bağ kurarak dinle bilimin çelişmediğini kanıtlamaya çalışırlar. Hatta farklı bir geleneğe ve tarihî tecrübeye dayalı olarak üretilen içtimaî, siyasî ve ilmî teoriler, İslâm düşüncesinin Batı'yı etkilemesi bağlamında ele alınmakta ve bunları sahiplenmenin yerinde olacağı vurgulanmaktadır. Daha da ileri gidilerek Kur'ân'ın bir çağı aydınlattığı gibi, bilimsel bilginin de bu çağı aydınlattığı vurgulanır ve bunun din gibi telakki edilmesi önerilir.

Bunu basit bir dille açıklamanın sorunlu olduğunu göstermenin yolu; Müslüman düşünce tarihinde dile getirilen, fakat bir kuram olarak sistematize edilmeyen daha özel bir yönü olan *eylemin,*[*] *toplumsal değişim sorunu içindeki yerini belirlemekten geçer.* Şüphesiz ki *her eylem tarih içinde ortaya çıkar. Ne var ki her eylemin tarih yaptığı söylenemez.* Öyleyse bizi ilgilendiren *"eylem; bir anlama ve amaca sahip olan*

eylemdir."[1] Dolayısıyla amaçlı ve anlamlı bir eylem hakkında konuşmak, insanın kendinden başka şeyler üzerinde etkinliğini, hayata müdahalesini, isyanını, diğer bir ifadeyle *tarih yapma/dünya kurma* yeteneğini konuşmak anlamına gelir.

İnsan etkinliğinin ve hayata müdahalesinin oluş vasfı[2] diye tanımlanan fiilin, belli bir amaç ve anlamla yüklü olan, ferdi aşan ve kalıcı olan biçimini *tarihî eylem* olarak adlandırabiliriz. Anlam ve amaç içerdiğinden dolayı, tarihî eylemin *değer yüklü* ve *kültürel içerikli* olduğunu da belirtmeliyiz. Çünkü *anlamlı ve amaçlı eylemi* önceleyen irade, farklı seçeneklerden biriyle sınırlanan niyet, eylemi anlamlı kılan amaç ve maksat ya da karar;[3] eylemin daima bir merkezî yere, kalkış noktasına sahip olduğunu gösterir. İnsan, eylemek ve üretmek üzere teorik bir düşünce etkinliğine başvurmadığı sürece Erich Rothacker'in[4] deyişiyle mekân dışında kalır. Demek ki insan her ne kadar bir imkân olarak merkez dışı, perspektifler dışı kalabilse de eylemde daima bir merkezî yere ve bir kalkış noktasına sahip olmak durumundadır.

Varlık olarak ortak eğilimlere sahip olan insan, varoluşsal olarak hayatı ve varlığı anlama ve anlamlandırmada farklılaşmaktadır. Zaten çiçeklenmeyi vadeden hayat, insanın gerilim ve diyalektik içinde sürdürdüğü hayattır. Dolayısıyla her eylem rengini, eyleyenin bağlı bulunduğu *değerler dünyası*ndan alır. Farklı etkilere bağlı olarak kırılma noktalarına sahip olsa bile, eylem bir kalkış noktasına sahip

---

* Çalışmamızın anahtar kavramlarından birisi olan *eylem*; fiil, amel, etki, olgu-olay, nüfuz, hareket ve haricî sebep anlamlarını kapsayan bir kavramdır. Bu tartışmada *eylem: "İnsanın ortaya koyduğu bilinçli ve amaçlı etki" anlamında kullanılmaktadır. Zira insan eylemiyle dünya kurar ve dünyayı değiştirir. Bunu yaparken ürettiği bilgi ve araçlar yoluyla kendini de değiştirir.* Nazarî ve amelî olan arasındaki bağ, insanın amaçlı ve bilinçli eylemleriyle dış dünyaya yansır. Dolayısıyla *toplum, insan eylemleriyle gelişir, toplumun gelişme yasaları insan eylemleriyle oluşur.* Bkz: Orhan Hançerlioğlu (1989: 104) *Felsefe Sözlüğü,* İstanbul: Remzi Kitabevi.

1 Ragıp el-İsfehânî, (1986: 519) *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*, İstanbul: Kahraman Yayınları.

2 Kâdî Abdulcebbâr, (1988: 324) *Şerhu Usûli'l-Hamse,* Kahire; Ebu'l-Hasan el-Eş'ârî, (1952: 38) *Kitâbu'l-Luma fi'r-Reddi ala Ehli'l-Zeyği ve'l-Bida,* Beyrut.

3 Bkz. İbn Hümâm, (H. 1317: 111–112) *Kitâbu'l-Musâyare,* Bulak.

4 Erich Rothacker, (1990: 6) *Tarihselcilik Sorunu,* (Çev: D. Özlem) Alfa Yayınları, İstanbul.

olduğundan dolayı okunabilir ve yorumlanabilir. O halde anlamlı olan bir şey, insanlara yine bir anlam siferi içinde açık olmasaydı, anlam taşıyan şeyleri yeniden anlama imkânına sahip olamazdık.

Ferdi aşan ve başkasına etki eden, etkileme özelliğine sahip olan bir eylem; tarihî değişime neden olabilir. *İnsan eylemi* şeklindeki temel ifade, insan tabiatına bağlı olarak genelleştirilip ortak bir temel aransa da, bu, farklı bilgi ve kültürel yapılarla, eylemin niteliği ve eylemin eylendiği ortamla çok yakından ilgilidir.[5] Demek ki *insan davranışları belli bir bilgi biçimini ifade eden kültüre dayanır.* Dolayısıyla bir dünya sisteminin değişimi, bilgi alanında yaşanan köklü bir değişimin ürünüdür. Eskimiş ve geçerliliğini yitirmiş kavramlar, fikirler ve kurumlar üzerinden bir yenilenme ve değişim hareketi gerçekleştirilemez.

Eylem; özgürlükle zorunluluğun bileşimi yoluyla kavranılabilir. Her eylem, eylem olarak özgür, sonuç olarak belli *kayıtlara bağlı* olarak düşünülebilir. İstemede özgür, gerçekleştirilmesinde zorunlu olarak oluşan eylem, bu ikisinin aslî birliğidir. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere anlamlı ve amaçlı eylem, ferdi aşan eylem bir kültürel yapı içerisinde anlam içeren eylemlerle birlikte var olup ma'kul bir amaca dayanır. Belli özellikleriyle tanımladığımız *kurucu ve barışçı eylem; tarihî değişimin temelini teşkil eder.* Yani tarih; insan eyleminin nesnesidir. Her toplum, kendini oluşturduğu kültürün ve tarihin aynasında seyreder.

Anlamlı ve amaçlı eylem; hayatı ören unsurların içerisinde meşru ve anlamlı olmayan unsurları elediğinden, anlamlı bir hayatı, dolayısıyla değişimi hedefleyen eylemdir. Sâlih amelin temel özelliği; ferdin belli bir amaca ulaşması için *kendisini aşan, dalga oluşturan ve değişimi gerçekleştiren* eylem olmasıdır. Daha doğru bir deyişle ferdin ilmî ve ahlâkî temellere dayanan, belli bir gayeyi hedefleyen ve anlamlı bir hayatı gerçekleştirme niyetinde olan eylemi;[6] olum-

---

[5] Cüveynî, (H. 1367: 34, 36) *el-Akidetü'n-Nizamiyye,* Kahire; Muhammed İkbal, (1978: 209) *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu,* (Çev: A. Asrar) İstanbul: Birleşik Yayınlar; John Searle, (1996: 84) *Akıllar/Beyinler ve Bilim,* (Çev: K. Bek) İstanbul: Say Yayınları; Peter Winch, (1994: 54) *Sosyal Bilim Düşüncesi ve Felsefe,* (Çev: Ö. Demir) İstanbul: Vadi Yayınları.

[6] Muhammed Bakır Sadr (1994: 92) *Kur'ân Okulu,* (Çev: M. Yolcu) Ankara: Fecr Yayınları.

lu ve sürdürülebilir hayata neden olabilir. İnsan etkinliğine dâhil olan tüm alanlara ilişkin amaçlı ve anlamlı eylem yapmayı öneren İslâm; belli bir bakış açısı çerçevesinde, yani dikey alanla (iman), yatay alan(amel-i sâlih)'ın uyumunu amaçlar. *Zihnî ve amelî duyarlılığa* (takva) kavuşma, inanma, yaşama ve yaşantılama bütünlüğüne ulaşma, anlamlı bir hayatı *gerçekleştirmenin* bizzat temelini teşkil eder.

Değişimi gerçekleştiren eylemi; tarihî eylem olarak adlandırmak; tarih yapmanın ilmî ve ahlâkî temellerini içeren eylemin yapısını araştırmak anlamına gelir. Tarihî eylem ifadesini değişimin temeli olan anlamlı ve amaçlı eylem karşılığında kullandığımıza göre bu tartışmanın, bilgi ve eylem arasındaki ilişkiyle değişimin eksenini oluşturan değerlerin tarihe sokulmasını, yaşanmasını ve yaşantılanmasını içeren sorunlar yumağını kapsadığını söyleyebiliriz. Oldukça geniş çerçeveye ve insan hayatının farklı alanlarına yayılan bu konu; İslam düşüncesinde sadece varlık düşüncesine ve iyilik-kötülük sorununa bağlı olarak tartışılır. Eylemin alanı, yani ilişkiler düzeninde eylemin imkânı ve yeri konusunda fazla bir şey söylenmez. Tarihî durağanlığın ve içe çekilmenin, daha doğrusu tarihî kırılmanın nedenlerinden birisi de budur.

İslam düşüncesinde yenilenmeden bahsedenlerin yapması gereken iş; öncelikli olarak amelî özgürlüğün anlamını belirlemek ve *kendisini insanlığın şahidi* olarak gören bir toplum için bu sorunları radikal biçimde yeniden tartışmak ve tanımlamaktır. Oysa tecdit ve yenilenme adı altında yapılan şey; klasik dünya görüşünü yeni kavramlar altında sunmak olduğundan sonuçta: Reddettiğini tersinden üretmekten başka bir şey yapılmamaktadır. *Üç asırdır eleştirdikleri fikrî ve kültürel dünyaya demir atan ve kalpten bağlanan çağdaş teologlar, batı eksenli siyasî ve stratejik modellere eklemlenmeyi İslam düşüncesinde yenilik olarak yedirmeye çalışmaktadırlar.* Bu bir fikrî sıkışmanın, ıstırabın ve sorumluluğun ürünü değil, İslâm'ı iktidar arayışına malzeme yapmanın ötesine geçmeyen *istismarın ürünüdür*. Çağdaş dinî söylemi tanımlayan ve belirleyen temel nitelik ve görüntü budur. İçinde bulunduğumuz sorunları, dinî metinlerin lafzına, tarihî yorumun kutsallığına ve modern kavramlarla sentezleme yöntemine bağlamanın herhangi bir felsefî değeri yoktur. Bu, alıntılama ve kopyalama geleneğinin dinî sürümüdür.

Geleneksel düşüncede *irade, ihtiyar, kudret, istitaat, arınma ve adalet* kavramları çerçevesinde daha çok fiilin kimin tarafından yapıldığı, yaratıldığı ve tercih yapmanın imkânı tartışılmaktadır. Bu tartışmada, toplumsal alanda özgürlüğümüzü nasıl koruyacağız ve bunun sınırları nedir hususu *teklif** bağlamında dile getirilmektedir. İlişkiler düzeninin teklif bağlamında dile getirilmesi kendi içinde tutarlı olmasına karşın, amelî özgürlüğü açıklamak açısından oldukça yetersizdir. Elbetteki geleneksel dünya görüşü ve tarihî durum açısından bu yadırganacak bir husus değildir. Yadırganması gereken husus, oldukça yaygın olarak farklı bilgi kuramlarına dayalı dünya görüşlerinden "epistemik çorba" yapma alışkanlığıdır. İnsan özgürlüğü meselesenin asırlardır aynı kavram ve tanımlar etrafında yapılması ve neredeyse birbiriyle aynı çalışmaların "bilimsel çalışma olarak sunumu" felsefî bir yabancılaşmadan başka bir şey değildir.

Fert, toplum, uluslararası ilişkilere ve dünya ilişkisine geçilen şu süreçte farklı kültürel evrenlerde yaşayan toplumlar ve devletlerle kuracağımız ilişki, kendi dünyamızda bir arada yaşamanın imkânlarını aramak olmalıdır. Bunu gerçekleştirmek için çatışma-yoketme güdüsünün sürüleştirdiği ve körleştirdiği *mekanik, denetleyici ve parçalayıcı* anlayışı ve bunun uzantısı olan hatalı yönlendirme araçlarını iyi tanımamız gerekmektedir. İktidar olma arzusu ve araçlarını görmezlikten gelmek ya da bunları yok farzetmek hiç kuşkusuz ki *aldanmışlığa* tekabül eder. Ancak güdülerden, beşerîlikten insanîliğe yükselmek ahlâk ve ahlâkın metafiziği diyebileceğimiz hukuku oluşturmakla ve hukuk çerçevesinde yaşamakla doğrudan alakalıdır. Oysa bu sorunların cevabını tarihî teolojik modellerin insan iradesi bağlamında yaptıkları yorumlarda aramanın örtüştüğü zihniyet hiç

---

* İlahî dinlerin kuruluş mantığı ve uygulama biçimine göre bir fert olarak insanın toplum içinde nasıl davranması gerektiğini belirleyen esaslar, sınırlar söz konusudur. Bu durum da aklî yetkinliğe sahip olan insanın üstlendiği yükümlülüklerdir. İslâm'ın kaynaklarında ve düşünce sistemlerinde bu husus *teklif* kavramıyla açıklanır. *Teklif*; kök anlam itibariyle güçlük ve zorluk anlamına gelir. Bir fiili yerine getirme ve terk etmenin içerdiği güçlük ve zorluğa karşın o fiili yerine getirmek şeklinde tanımlanır. Bkz: Kadî Abdulcebbar (1965: 11) *el-Muhîd bi't-Teklif,* Kahire. İnsan hürriyetini koruma ve sınırlama açısından *teklif* kavramı, anahtar bir kavram olarak anlamlıdır. Ancak dinî alanla sınırlı olan *teklif*; aklî alanı dışarıda bıraktığı için eylemi tam olarak açıklamaya yetmez.

kuşkusuz ki yorumu değişmez parentezine alarak meseleyi tarihî kategorilerle sınırlandırmakla sonuçlanır.

Tanrı'nın varlığını başlangıç itibariyle felsefî bir ilke gören, daha sonra bilgiyi olgular arası ilişkiden ibaret sayarak dini bilginin konusu olmaktan çıkartan, bilim ve toplumu bütün değerlerin menşei, kurucusu ve yönlendiricisi olarak takdim eden modern dünya görüşünün ürettiği sorunlar ortadadır. Belirtilen dünya görüşünün ürettiği bilimsel ve toplumsal modeller çerçevesinde, yani *içtimaî fizik teolojisi* bağlamında âleme ve insana yüklenen anlamda özgürlük aramak ve dini bu bilgi kaynaklarına bağlı kalarak açıklamak modern dünya görüşünün felsefî temelini, tanımlayıcı ve yönlendirici dilini görmemek anlamına gelir. Daha doğrusu modern düşüncenin dayandığı felsefî temeli ihmal eden bu anlayış, anlamsızlığın içinde anlam aramaktadır.

Sıraladığımız gerekçeler çerçevesinde vurgulamak istediğimiz husus; *geleneksel dinî düşüncede irade hürriyeti meselesi sorunlu olduğu kadar, artık gelenek haline gelmiş olan modern dünya görüşünün özgürlüğe yüklediği anlam da sorunludur.* Anlam arayışının ivme kazandığı son dönemde ileri sürülen gerekçeler daha çok modern dünya görüşünün felsefî temelleriyle çatışmaktadır. Her şeyi illiyetin içine gömen ve mekanik kalıplara bağlayan bir hayat anlayışının özgürlüğe içkin olduğunu ileri sürmek felsefî olarak problemlidir. Ahlâkın temel önermesi, özgürlüktür. Özgürlük; sebeplerin aklîleştirilmesine dayanan düz ve mekanik ilişkileri aşar. Farklı ilgilerin ve etkilerin uzantısı olan eylem hem değer yüklüdür hem de psikolojik ilgilerle içiçedir.

Eylem, verilen bir kararın zihin dışındaki uygulanmasıdır. Eylemin bir kalkış noktasına sahip olması zihnî duruma, bunun dışsallaşması, uygulanması ise eylemin tarihselliğine, sosyal alanın kuruluşuna göndermede bulunduğu kadar, anlam ve amaç yüklü eylemin tarih yapmadaki yerine de göndermede bulunur. Dolayısıyla tarihî eylem bu yönüyle daha özel bir anlamı karşılar. Kuşkusuz ki bu tahsis çerçevesinde, ferdi aşan ve değişime sebep olan eylemin eylenmesini mümkün kılan veya engelleyen ilişkiler ağı ve bunu oluşturan dünya görüşü birbirini bütünleyen farklı olgularla ve sorunlarla içiçedir.

Ferdin entellektüel kapasitesi, aktif ve olumlu gücüyle doğrudan alakalı olan eylem; bir hedefe ve amaca ulaşmada ortaya çıkan engelleri aşmada *mümkün* olan ve düşünülebilen bütün unsurların devreye sokar. Bununla birlikte eylem hürriyeti, hürriyetin hangi şartlarda varolabileceğini kapsar. Bir başka deyişle eylem hürriyeti, eylemin alanını ifade eder. Burada tartışılması gereken husus; insan ilişkilerinin bağlamı olan toplumsal alandır. Eylemin toplumsal bağlamı, verilen bir kararın zihin dışındaki uygulamasına ve uygulama şartlarına, hukuk oluşturmaya ve kurumsallaşmaya ilişkin hususların tümünü kapsar.

Bütün sosyal teorilerin, bilgi ve inanç sistemlerinin özgürlüğe yüklediği bir anlam ve kendi fikrî ve itikadî modellerine has kavramları vardır. Bunlar ister fikrî ve itikadî modellerin aslına ilişkin kavramlar olsun, isterse yan kavramlar olsun farklı anlamları ve amaçları karşılarlar. Böyle bir soruna ayrıntılı olarak değinme gibi bir amacım yoktur. Dolayısıyla İslâm düşüncesinde eylem alanı diye bir sorunun okunmasına ve sınırlarına değinerek böyle bir temel meselenin felsefî arka planını tartışmak istiyoruz. Elbetteki bu tartışma farklı tarihî alanlarda ve farklı ilgi ve amaçlar çerçevesinde tartışılan bir konuyu aynı zihniyet ve mantıkla dile getirmenin ürettiği çapraz düşüncenin de eleştirisini hedeflemektedir.

İnsan eylemlerini kısıtlayan engellerin başında zaman ve mekân içinde yaşayan insanın bizzat belli bir tabiata, zaman ve mekânın bir unsuru olarak bağımlı oluşu gelir. Bunun ardından diğer insanlarla bir arada yaşamasının getirdiği ilişkiler ağı, akleden bir varlık olarak belli inanç ve değerlerin paylaşımı gelir. Dünya ölçeğinde oluşan bilgi anlayışları ve siyasî sistemleri buna eklemek gerekir. Sözgelimi insan, tabiattan gelen ve kendisini sınırlayan engelleri aşmak için bilimsel ve teknolojik faaliyette bulunur. İnsanlığın tabiatı tanıma ve onu dönüştürme faaliyetini, farklı amaç ve ilgilerle irtibatlı olarak tartışmak mümkün olsa da, burada insanın varlığı anlama yeteneği ve varlık içinde kendine yer edinme çabasının derin izlerini görmek daha önemlidir.

Eylem özgürlüğünün en fazla hissedildiği alan düşünen ve onları aktarma, yaşama ve yaşantılama yeteneğine sahip olan insanın diğer insanlarla birlikte yaşadığı alan olan toplumsal bağlamda yani ilişkiler ağında hissedilir. Bu temel varsayım çerçevesinde biz, İslâm düşüncesinde,

eylemin toplumsal bağlamını siyasî teoloji eksenli bir okumayla sınırlandırabiliriz. Bir arada yaşama isteğinde ve yeteneğinde olan insanın, *insanca yaşamasını* sağlayacak ortamı kurmak, irade özgürlüğünün alanını oluşturan etken ve yapıları insanın aleyhine işlemeyecek tarzda düzenlemekle mümkündür. Böyle bir yapının oluşmasını sağlayan haricî ve dâhilî etkilerin varlığını sınırlı tutarak, sadece İslâm düşüncesinin fikrî temellerine gömülü olan meselelere değinmemiz aydınlatıcı olacaktır.

Elbetteki bu yeniden tanımlamanın şartları, toplumsal görevlerin ifası için kurumlar oluşturma ve oluşturulan bu kurumları denetleme şeklinde biçimlenen insan eyleminin nesnelleşmesi ve bunun içselleştirilmesiyle mümkün olabilir. Bu çaba, toplumun ortak sorumluluk bilincini artırmaya yönelik olmalıdır. Zaten İslâm'da ferdî sorumluluk, sistemin anahtar unsurudur. Allah, insanları ait oldukları gruplara göre değil, fert olarak hesaba çeker. Elbetteki bozgunculuk, hakları ihlal, yanlış ve kötü yönetim, sosyal adaletsizlik gibi toplumu yabancılaşmaya sürükleyen engelleri aşmak, ancak toplumsal sorumluluğu uyandırmakla mümkün olabilir. *Ne var ki ferdi sıkı denetim altında tutma, kurgusal güçleri değerin kaynağı görme ve bu güçlerle biçimlendirme, taraftarlarını cennetlik görme kolaycılığının ürettiği proto-faşist anlayış İslâm'ın toplumsal gerçekliğiyle bağdaşmayan bir düşüncedir. Bu yaklaşımın yumuşatılmış diğer biçimi ise daha fazla özgürlüğün, Müslümanların doğru yoldan sapmalarına neden olacağı görüşüdür. Sık sık dile getirilen bu görüş, aslında, iktidarın paylaşımını engellemeye yönelik geleneksel çizginin modern uzantısıdır.*

Tarihî tecrübesini hiçe sayanlar, halkın iradesinden şüphelenenler, sıkışınca da halkın iradesine yönelenler ve bunu öne çıkartanlar, gerçekte, çareyi *katı otoriterlikte* aramak durumunda kalırlar. Maruz kaldıkları birçok darbelere rağmen Müslüman toplum; otoriterliğin bozgunculuğun kaynağı olduğu konusunda hâlâ ikna olmadı. Artık baskıların, yukarıdan aşağıya belirlemenin, kutsal kişi figürleri üretmenin İslâm ahlâkını teşvikten daha çok ahlâksızlığı teşvik için kullanıldığına Müslüman toplumların tecrübeleri yeterli bir delil sayılmalıdır. Elbetteki bunun gerçekleşmesi bir zihniyet değişikliğini gerektirmektedir. Bu olmadığı takdirde, biçimsel insan haklarına ve özgürlüğe vurgu yapma daha katı ve tehlikeli sonuçlar üretmekten başka bir işe yaramaz.

Fikrî eylemi inşa etme çabası ve değişim; özgürlük arayışıyla başlamalıdır. Düşünce, eylem, günah işleme, tevbe etme ve son olarak kişinin kendisini ve huzurunu Allah'a itaatte bulma özgürlüğü, İslâm'ı yaşama ve yaşantılama imkânı işte o zaman kendini gösterir. *O halde tarihî eylem alanı; insan olmanın gereği olan temel hakları korumak ve haklara yönelik her türlü saptırmalara karşı fikrî ve ahlâkî mücadele vermek olmalıdır.* Ancak böyle bir özgürlük içinde toplum kendisini bulacak, ahlâkî durumunu düzeltecek, hukukun oluşmasına ve herkes için geçerli olmasına katkı sağlayacaktır. Elbetteki özgürlük, zorunlu olarak bütün sınırlamaların hatta ahlâkî sınırlamaların yokluğu değildir. Gerçekte özgürlük; istenmeyen dış sınırlamaların yokluğunu amaçlar. Fertleri baskı ve tahriklerden koruyan hukukun varolmasını ve işleyişini talep eder.

İktidarı elinde tutanları aziz, toplumu da bu hikmetli azizlerin ve kutsal kişilerin güdümünde yeteneksiz ve günahkâr sürü olarak gören anlayışın sonucu; hürriyeti halktan esirgemek ve hürriyeti, yalnız iktidarı elinde tutanlara özgü görmektir. Özgür toplum inşa etmek için öncelikle düşüncenin ve siyasetin bütünüyle halkın özgür iradesine dayanmasını sağlamak temel amaç olmalıdır. Devletin varlık temelini oluşturan milletin tercihinden kuşku duyan ve yeteneksiz gören bir anlayışın hukuka ve özgürlüğe vurgusu *aldatma*dan ibarettir ve siyasî retoriktir.